

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΕΝΑΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΟΥ ΨΕΥΔΟΔΩΡΟΘΕΟΥ ΣΤΗΝ ΚΛΑΜΑΤΑ¹

Ἡ ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ ποὺ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ παλιὸ Μουσεῖο τῆς Καλαμάτας (ἀρχοντικὸ Κυριακοῦ) στὸ νέο Μουσεῖο τῆς ἴδιας πόλεως (ἀρχοντικὸ Μπενάκη)² περιλαμβάνει κι ἓνα χάρτινο κώδικα ἀκέφαλο καὶ κολοβό. Ἔχει 104 φύλλα, διαστάσεων 0,21×0,29, ποὺ οἱ σελίδες τους ἀριθμήθηκαν τώρα ἀπὸ τὸ 1 ἕως 208. Ἀπὸ τὰ φύλλα 9-10, 13-14, 69-70 καὶ 191-192 ἓνα μικρὸ μόνο κομμάτι σώζεται. Ὑπάρχουν ἀκόμα χάσματα μετὰ τίς σελίδες 2, 4, 6, 16, 154, 156 καὶ 192, καὶ πέντε τουλάχιστο φύλλα, κομμένα σύρριζα με ψαλίδι, λείπουν μετὰ τὴ σελίδα 192. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ περιλαμβανόταν καὶ ἡ ἐξιστόρησις τῆς Ἀλώσεως. Κάθε σελίδα ἔχει 25 στίχους, ἐκτὸς ἀπὸ πολὺ λίγες ποὺ ἔχουν 24. Στὸ τέλος κάθε τετραδίου γράφονται μία, δύο ἢ καὶ τρεῖς λέξεις ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου.

Τὸ ἐξωτερικὸ περιθώριον κάθε σελίδας εἶναι πλατύτερο ἀπὸ τὰ ἄλλα. Σ' αὐτὸ μὲ κόκκινο μελάνι σημειώνονται περιλήψεις ἀπὸ μικρὰς ἐνότητες τοῦ κειμένου, καθὼς καὶ κρίσεις τοῦ συγγραφέα γιὰ γεγονότα κατὰ προτίμησιν θαυμαστά, ὅπως π.χ. ἴδε ὕψος γυναικὸς νὰ θαυμάσης (σ. 28), ὡ τῆς μιαιῶς ἀποκρίσεως, φοβερόν τοῦτο (σ. 85), ἴδε τὸν ἀσεβῆ βασιλέα τί τὸν ἐσόφισεν ὁ πατήρ του ὁ Αἰάβολος (σ. 126), ὃ τῆς βλασφημίας τοῦ ἀσεβοῦς, μεγάλη σου ἡ μακροθυμία Κύριε (σ. 127).

Στὸ τέλος τῆς βασιλείας κάθε βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ἢ τούρκου σουλτάνου σημειώνεται μὲ κόκκινο πάλι μελάνι: Τέλος τῆς βασιλείας τοῦ... (σ. 20, 50 κ.λ.).

Τὰ ἀρχικά, ποὺ καλύπτουν τὸ πλάτος δύο ἕως τεσσάρων στίχων, καὶ οἱ περιλήψεις - κρίσεις στὴν ὡς προστέθηκαν ἀπὸ τὸν γραφέα ἀφοῦ εἶχε τελειώσει ἢ ἀντιγραφή ἔλου τοῦ κειμένου. Αὐτὸ φαίνεται κι ἀπὸ

1. Τὸ σύντομο τοῦτο ἄρθρο, ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ εἰδικότερα ἐνδιαφέροντά μου, μπόρεσε νὰ πάρῃ μορφή χάρις στὴ βοήθεια καὶ τίς ὑποδείξεις τοῦ καθηγητῆ κ. Λίνου Πολίτη. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ χειρογράφου μὲ τὴ χρονολογία τοῦ Ψευδο-Δωροθέου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κ. Α. Πολίτη, πολὺ μὲ βοήθησαν ὁ κ. Νίκος Παναγιωτάκης καὶ ἡ δις Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου· τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους θερμὰ.

2. Βλ. Ἀρχ. Δελτίον, Χρονικὰ 1964 (1966), (τυπώνεται).

τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένα ἀρχικὰ παραλείπονται, ἐνῶ ἔχει ἀφεθῆ θέση γι' αὐτά¹.

Ὁλόκληρο τὸ χειρόγραφο εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Ἐνα μέρος μόνο ἀπὸ τὶς σελίδες 94 καὶ 109 ἔχει γραφῆ με ἐλαφρῶς μεγαλύτερα γράμματα, πού δὲν παρουσιάζουν ὅμως διαφορὰς στὸ γραφικὸ χαρακτήρα.

Τὸ χειρόγραφο τῆς Καλαμάτας, ὅπως ἀναφέραμε πρὶ πάντων, εἶναι ἀκέφαλο καὶ κολοβό. Ἀρχίζει μετὰ τῆ Β' Ἱερᾶ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὰ χρόνια τοῦ Θεοδοσίου, καὶ τελειώνει στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Σουλεϊμάν Α'. Τὸ τελευταῖο μέρος πού λείπει θὰ πρέπει νὰ σταματοῦσε, ὅπως τὰ περισσότερα χειρόγραφα², στὸ 1571 ἢ λίγο ὑστερώτερα. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ν' ἀνήκει στὴν ομάδα τῶν χειρογράφων πού ἀρχίζουν τὴν ἐξιστόρησιν ὅχι ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀλλὰ ἀπὸ τῆ βασιλείας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου³. Ἐν συμβαίνει αὐτό, τότε δὲν τοῦ λείπουν παρὰ λίγα φύλλα ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς γραφῆς τὸ χφ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ. Ἐναν *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγησιν ἀποτελεῖ μιὰ σημείωσις τοῦ 1648 (αχμη') μετὰ ἄλλο χέρι στὸ κάτω περιθώριον τῆς σελίδας 18: ἐν μηνί δεκεμβρίῳ ἡς τον ,α χ μ η' ἦλθα ἐγὼ ο παπα Θεοφάνης ἄπο τῆν στεμνήτζα ἡς το μοναστυρι κι ἐπίγνα ὅσ τῆν ἀναστάσοβα.

Τὰ ὑδατόσημα δὲν παρουσιάζουν ἀπόλυτη ὁμοιότητα μετὰ παραπλήσιους χρονολογημένους τύπους τοῦ Briquet⁴. Ἴσως κι αὐτὸ εἶναι μιὰ ἐνδειξὴ ὅτι θὰ πρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὸ χειρόγραφο μετὰ τὸ 1600.

Στὸ εὑρετήριο τοῦ Μουσείου Κυριακοῦ Καλαμάτας ἀναφέρεται ὅτι πιθανὸν ὁ κώδικας νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ Μαρδαρίου. Ἡ πλη-

1. Βλ. σ. 23, στ. 23, σ. 29, στ. 17, σ. 63, στ. 24, σ. 87, στ. 3, σ. 98, στ. 14, καθὼς καὶ στὴ σελίδα 207, στ. 11, ὅπου παραλείπεται καὶ ἡ τυπικὴ ἔκφρασις: «Γ ἐ λ ο υ ς τ ῆ ς β α σ ι λ ε ῖ α ς τ ο ῦ . . . ».

2. Ὁ G. Moravcsik, *Byzantinoturcica I*² (1958) σ. 413, ἀναφέρει 45 χειρόγραφα τοῦ «Χρονογράφου». Τὰ 35 σταματοῦν στὸ 1571 ἢ λίγο ὑστερώτερα, στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Σελήμ Β' τοῦ Μεθούσου (Μέστ) (1566 - 1574). Ὁ Th. Preger, *Die Chronik vom Jahre 1570*, B.Z. 2 (1902) 1-2, γνωρίζει μόνο 25 χειρόγραφα πού τελειώνουν στὸ 1570 ἢ λίγο ὑστερώτερα. Κατὰ τὴν E. Ζαχαριάδου, *Ἑλληνικά* 17 (1962) 435 - 446, σώζονται συνολικὰ περισσότερα ἀπὸ 50 χειρόγραφα τοῦ Χρονογράφου, σὲ ἕξι μάλιστα ἀπ' αὐτὰ ἀναφέρεται ὡς συγγραφέας ὁ Μανουὴλ Μαλαξός.

3. Βλ. E. Ζαχαριάδου, *Μιὰ ἰταλικὴ πηγὴ τοῦ Ψευδο-Δωροθέου γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Ὀθωμανῶν*, *Πελοποννησιακά* 5 (1962) 46.

4. Τρία διαφορετικὰ εἶδη ὑδατόσημα ἐναλλάσσονται στὸ κέντρο τῶν φύλλων: 1) κορόνα, 2) ἄγκυρα, 3) τρία ἀνισομεγέθη μισοφέγγαρα στὴ σειρά. Ὑπάρχουν ἐπίσης δύο τύποι *contremarques*.

ροφορία βεβαιώνεται κι από την παρακάτω σημείωση που έγινε από χέρι πολύ μεταγενέστερο στο άνω περιθώριο της σελίδας 180: 1726. *ήρθε ο παπουτζής ο Θεοφίλης εις το μαρδάκι. ανταμόσαμε την γυ...*

Ο Ψευδο - Δωρόθεος, όπως υποστήριξε τελευταία η 'Ελισάβετ Ζαχαριάδου¹, μετέφρασε ίσως το τμήμα για την καταγωγή των 'Οθωμανών και για τους έξι πρώτους σουλτάνους (1300 - 1421) από το έργο του Paolo Giovio, *Commentario delle cose de' Turchi* (πρώτη έκδοση Βενετίας, 1531) και το παρενέβαλε στο άνω μέρος Χρονικό του 1391-1517². Η παρεμβολή αυτή στο «Βιβλίον 'Ιστορικών» γίνεται όταν ή εξιστόρηση των γεγονότων έρχη φτάσει στα χρόνια του σουλτάνου Μουράτ Β'. Στην κώδικα όμως της Καλαμάτας γίνεται μετά το τέλος της βασιλείας του Θεοφίλου (829-842 μ.Χ.). Ο αντιγραφέας δηλαδή του χειρογράφου μας παραλείπει ένα πολύ μεγάλο μέρος του «Χρονογράφου». Στην περίπτωση αυτή δεν μπορούμε πια να μιλούμε για παρεμβολή, αλλά για την άπροσδόκητη προσθήκη ενός νέου κεφαλαίου, που όχι μόνο δεν αποτελεί συνέχεια με τα προηγούμενα, αλλά είναι και ανακόλουθο αυτό καθαυτό, γιατί προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κεφαλαίου, όπου γινόταν λόγος για τον σουλτάνο Μουράτ, το οποίο φυσικά δεν υπάρχει. Η προσθήκη αυτή γίνεται στη σελίδα 173 άμέσως μετά το «τέλος της βασιλείας Θεοφίλου» χωρίς σύνδεση. Προηγείται ένα παραπεμπτικό (;) σημείο σταυρού και προλογίζει με τα παρακάτω λόγια³ ο συγγραφέας: *όμως γράφωμεν καταλειπώς πόθεν κατάγεται τούτος ο σουλτάν μουράτης, και τότε και πώς έλαβαν την βασιλείαν οι πρωπάτορες αυτού, οι όποιοι λέγονται άτμανλίδες και τί πολέμους έκαμαν, και τί τόπους επήραν*⁴. Ακολουθεί το τμήμα που παραθέτει και η Ζαχαριάδου για να άποδείξη τη στενή συγγένεια του *Commentario* και του Βιβλίου 'Ιστορικού και να εξηγήσει πώς το παράδοξο κύριο όνομα του πατέρα του 'Οσμάν *Ένουτζίκ* (*Ένουτζιός*, *Ένουτζιός*), που άναφέρουν όρισμένα χειρόγραφα και το Βιβλίον 'Ιστορικών, προήλθε από παραφθορά των λέξεων «ένος (ή ένοῦ) *Τζίκ*», που μετέφρασε ο Ψευδο - Δωρόθεος από το ιταλικό κείμενο (*figliuolo di Zich*)⁵. Ο κώδικας της Καλαμάτας σώζει μια έντελώς διαφορετική μορφή του όνόματος (;) του

1. Ζαχαριάδου, ό.π. (Πελοποννησιακά 5, 1962, 46 - 59).

2. Το Χρονικό αυτό χρησιμοποιεί, όπως είναι γνωστό, ο Ψευδο-Δωρόθεος ως πηγή της χρονογραφίας του για την περίοδο 1391 - 1513.

3. Γραμμένα με κόκκινο μελάνι.

4. Τον αντίστοιχο πρόλογο του Βιβλίου 'Ιστορικού βλ. στην Ζαχαριάδου, ό.π. σ. 49, ύποσ. 2.

5. Ζαχαριάδου, ό.π. σ. 52 - 53.

πατέρα τοῦ Ὁσμάν: ἄρχισε νὰ ἔχη ὄνομα καὶ ἀρχὴ εἰς αὐτοὺς ὀτμάνης τὸ ὄνομα του υἱὸς ἐνοῦ κουτζι¹ καὶ στρατιώτου (174,8). Τὸ *κ ο υ τ ζ ι κ α ι* τοῦ χειρογράφου μας νομίζω πὼς πρέπει νὰ προῆλθε ἀπὸ μιὰ ἀρχικὴ γραφὴ *Κ ο υ τ ζ ι κ ῆ κ ο υ τ ζ ι κ ο υ* (τουρκ. = μικροῦ, ἄσημου, κατώτερου). Πιθανότερο μοῦ φαίνεται τὸ δεύτερο. Τὸ ἀρχικὸ ὅμως *κ ο υ τ ο υ τ ζ ι* εἶναι δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ πρόσθεσε ὁ ἀντιγραφέας. Εἴτε λοιπὸν «ἐνοῦ *Κουτζικ στρατιώτου*» εἴτε «ἐνοῦ *κούτζικου στρατιώτου*» δεχτοῦμε πὼς ἦταν ἡ ἀρχικὴ μορφή τῶν παρεφθαρμένων λέξεων τοῦ χειρογράφου μας, δὲν συμφωνεῖ αὐτὴ μὲ τὴ γραφὴ *Τ ζ ι κ* τῶν ἄλλων χειρογράφων οὔτε βέβαια καὶ μὲ τὸ *Zich* τοῦ *Commentario* καὶ τῶν ἄλλων ἰταλικῶν πηγῶν. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀπόσπασμα ποὺ παραθέτει ἡ Ζαχαριάδου ὁ *Giovio* λέει τὰ ἐξῆς στὸ σημεῖο αὐτό: *Ottoman' figliuolo di Zich, il qual fu di bassa condition'...* Μήπως τὸ «*di bassa condition'*» εἶναι τὸ «*κούτζικου*» τοῦ ὑποθετικοῦ πρωτοτύπου τοῦ κώδικα τῆς Καλαμάτας; Ἴσως θὰ πρέπη νὰ ἐξετάσῃ κανεὶς μήπως καὶ οἱ δύο (*Giovio*, ἢ καλύτερα πηγὰς *Giovio* καὶ Ψευδο-Δωροθέος) ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια, ἄγνωστη ἀκόμα, ἐλληνικὴ πηγή.

Ὁ Σέρβος δοῦλος ποὺ δολοφόνησε τὸν Μουράτ Α' ἀνφέρεται μὲ τὸ ὄνομα *ιδενιάγος σερβιάνος*².

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΣΕ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1) *Διγενῆς Κ 4, 380*

Ὁ *Διγενῆς*, σ' ἓνα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα κυνήγια του, περνᾷ ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ στρατηγοῦ Δούκα, βλέπει τὴν ὕμορφη κόρη του καὶ τὴν ἐρωτεύεται ἀμέσως. Ὁ ἐρωτᾶς εἶναι ἀμοιβαῖος· ἡ κόρη τοῦ στέλνει τὸ δαχτυλίδι τῆς καὶ τοῦ παραγγέλλει νὰ μὴ τὴν ξεχάσῃ· κι ἐκεῖνος τῆς ἀπαντᾷ νὰ τὸν περιμένῃ αὔριο. Καὶ φτάνοντας σπίτι του εἶναι σκεπτικός, παραγγέλλει νὰ τοῦ στρώσουν τὸ ἄλογο του,

καὶ εἰς τὸν δεῖπνον προσκληθεὶς οὐ μετέσχε βρωμάτων,

καθὼς ἔφερνε ὀλοένα τὸ νοῦ του στὴν κόρη. Ὁ ἀντίστοιχος στίχος στὴν παραλλαγή *Τραπεζούντας* εἶναι: *ὁ δὲ στὸν ἄριστον κληθεὶς οὐ μετέσχε*

1. Ἐν δὲν κάνω λάθος (βλ. καὶ σ. 174, 6) τὸ *ι* τοῦ *κουτζι* εἶχε γραφῆ *η* καὶ διορθώθηκε ὕστερα σὲ *ι*.

2. *Ζαχαριάδου*, ὁ.π. σ. 51 - 52.

βρομάτων, στῆς Ἄνδρου: εἰς τὸ τραπέζι ἐκλήθηκε, δὲν γεύεται οὐδό-
λως (τοῦ Ἐσχοριάλ λέει ἄλλα).

Ἄλλὰ τί σημαίνει εἰς τὸν δεῖπνον προσκληθεῖς; (Ὁ Μαυρογορδά-
τος μεταφράζει: When he was called to dinner he took no
food). Ὁ Διγενῆς βρίσκεται στὸ σπίτι του, ποιὸς μπορεῖ νὰ τὸν προ-
καλῇ στὸ δεῖπνο; Ἡ μητέρα του μόνο παρακάτω παρουσιάζεται καὶ
τὸν ρωτᾷ μὲ ἀνησυχία τί τοῦ συμβαίνει. Νομίζω πὼς ἡ σωστὴ γραφὴ
εἶναι ἄλλη, καὶ ἀπορῶ πὼς (ὅσο ξέρω τουλάχιστον) δὲν ἔχει προταθῆ
ὡς τώρα: καὶ εἰς τὸν δεῖπνον προσκαλεθεῖς — πὺδ ἰσοδυναμεῖ μὲ
ὅ,τι θὰ λέγαμε σήμερα: καὶ ἀφοῦ κάθισε στὸ τραπέζι.

Ἄλλὰ οἱ Βυζαντινοὶ — καὶ μάλιστα οἱ Βυζαντινοὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ
Διγενῆ — «ἔτρωγον καθήμενοι ἢ ἀνακεκλιμένοι»: Τὴν ἐρώτηση αὐτὴ
θέτει ὁ Φ. Κουκουλῆς (ΒΒΠ 5, 165), γιὰ νὰ καταλήξῃ, βασισμένος σὲ
πλήθος μαρτυρίες, στὸ συμπέρασμα πὼς «μέχρι τέλους τοῦ Ι΄ αἰῶνος
συνήθιζον οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τρώωσιν ἀνακεκλιμένοι, ἢ συνήθεια ὅμως
αὕτη δὲν ἦτο γενική», καὶ ἤδη, ἀπὸ πολὺ πρωτότερα, εἶχε εἰσαχθῆ καὶ
«τὸ ἔθιμον τοῦ κάθῃσθαι ἐπὶ ἐδρῶν». Πάντως στὸ ἴδιο τὸ ἔπος, 7, 159 -
166 K, ὅπου παρασταίνεται ἡ εὐτυχησμένη ζωὴ τοῦ ζευγαριοῦ, ἀναφέ-
ρεται πὼς ἡ γυναίκα τοῦ Διγενῆ, «πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ἁρῖστον»,
«ἀνίστατο τῆς κλίνης» καὶ χόρευε· τὸ χωρίο παρατίθεται ἀπὸ τὸν
Κουκουλῆ ἔ.ἀ., ὁ ὁποῖος παραπέμπει καὶ σὲ μιὰ μικρογραφία ἀπὸ Εὐ-
αγγέλιο τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνα, ὅπου παρασταίνεται «συνεστίασις καθεζομένων
καὶ ἀνακεκλιμένων» (ἔ.ἀ. πίν. Α΄, 3). Περίεργο πὼς δὲν πρόσεξε καὶ τὸ
δικό μας χωρίο· ὁ ἴδιος ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν (νὰ μὴ ἀπατηθῆ (κανεῖς) ἐκ
τῆς χρήσεως τῶν λέξεων ἀνακλίεσθαι καὶ ἀνέκλισις (κακῶς ὑπὸ τῶν
κειμένων διὰ τοῦ ἠ γραφομένων)».

2) Λίβιστρος 1090-1 E

Φτάνοντας στὸ Ἀργυρόκαστρο ὁ Λίβιστρος περιγράφει τὸ κάστρο,
τὶς πλευρὲς του, τ' ἀγάλματα πὺδ τὸ στολίζου. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς «ἐκ-
φράσεις» εἶναι καὶ τῶν ἀγαλμάτων τῶν δώδεκα μηνῶν: ἀρχίζοντας ἀπὸ
τὸν Μάρτη περιγράφει μὲ λίγους (5 - 7)¹ στίχους τὸν κάθε μῆνα, βάζοντας
στοὺς δυὸ τελευταίους κάθε φορὰ στίχους τὸ «χαρτί» ἢ τὰ «γράμματα»
πὺδ βαστᾷ ὁ καθένας καὶ πὺδ δηλώνουν τὸ ποιὸς εἶναι ἢ τί κάνει. Γιὰ
τὸν Δεκέμβριο οἱ δυὸ αὐτοὶ στίχοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

1. Δὲν ἀποκλείεται στὸ ἀρχικὸ κείμενο νὰ ὑπῆρχε μιὰ θελημένη ἰσομετρία στὸν
ἀριθμὸ τῶν στίχων.

*Πᾶς γεωργὸς ἀπὸ τοῦ νῦν ἀπέσπειρεν δικαίως,
διότι ὁ καιρὸς .... καὶ οὐ συντελεῖ τὸν σπόρον.*

Ἄπὸ τὰ πέντε χειρόγραφα τοῦ μυθιστορήματος, ὁ Scaligeranus (ποῦ εἶναι ἀσφαλῶς ὁ καλύτερος) δὲ μᾶς βοήθη, γιὰ τὴν ἀκέφαλος καὶ ἀρχίζει ἀκριβῶς λίγῳ παρακάτω, μὲ τὴν «ἐκφραση» τῶν δώδεκα ἐρωτιδῶν ὁ Παρισινὸς (ποῦ τὸν θεωρῶ τὸν καλύτερον μετὰ τὸν S) παρέχει: 790 *διότι ὁ καιρὸς συνέκλεισεν*, καὶ τὴ γραφὴ αὐτὴ δίνει καὶ ὁ Βατικανός (V, 909 *συνέκλεισεν*)¹ ὁ E (Ἑσχοριάζ): 1091 *ἀπέκλεινε*, καὶ τὸ ἴδιον (*ἀπόκλεινε*) καὶ τὸ ἀπόσπασμα ποῦ βρίσκεται στὸν Βαρβερινὸ (B) κώδικα². Ὁ Νεαπολιτανὸς δὲ μᾶς βοήθη καὶ αὐτός, γιὰ τὴν ἀλλάζει ἐδῶ πολὺ τὸ κείμενο. (Στ' ἄλλα σημεῖα τῶν δυὸ στίχων οἱ κώδικες σχεδὸν συμφωνοῦν· μόνον ὁ V ἀλλάζει τὸ τέλος τοῦ πρώτου. Ἐπίσης, ἀντὶ *Πᾶς γεωργὸς E*, οἱ PV δίνουν ὅστις *γεωργός*, ποῦ εἶναι ἴσως σωστότερον — ἢ ἴσως *πᾶς τις γ.*);).

Τί σημαίνει ὁ καιρὸς *ἀπέκλεινε* ἢ *συνέκλεισεν*; Ὅστε ὁ Μαυροφύδης οὔτε ἢ Lambert παραθέτουν στὸ γλωσσάριό τους *ἀποκλείνω* ἢ *συγκλείνω*, γιὰ νὰ δοῦμε πῶς ἐννοοῦν τὸ χωρίο. Ὁ V. Rotolo³, ἀπὸ τὸν V (*συνέκλεισεν*), μεταφράζει: *ormai il tempo è passato*, ἐννοώντας, φαντάζομαι, *ἐκλείσει*, *πέρασε*: ἀλλὰ ἢ ἀπόδοση δὲ μὴ φαίνεται ἱκανοποιητική. Ὁ παρατατικὸς *ἀπέκλεινε* (EB) παρέχει μεγαλύτερη δυσκολία: ἐκτὸς ἂν σκεφτῆ κανεῖς: *ἀπέκλεινε* (ἀόρ. τοῦ *ἀποκλίνω*), ποῦ θὰ εἶχε πάλι τὴ σημασία «πέρασε» (ἀφοῦ ἔφτασε στὸ ὑψηλότερο σημεῖο, τώρα «ἐκλίνει»). Νομίζω ὅμως πῶς ἢ πιὸ σωστὴ ἀνάγνωση εἶναι *συνέκλυσε*. Τὸ ρῆμα *συγκλύω* στὴ σημασία τοῦ *κατακλύω*, *καταπλημμυρῶ*, *ἀπκντᾶ* *κιάλας* στοὺς O' (Ἡσ. 43,2 *ποταμοὶ οὐ συγκλύσουσί σε*) καὶ στὸν Πλούταρχο (βλ. Λεξ. Δημητράκου) καὶ *σύγκλυση* εἶναι λέξη καὶ σήμερον κοινὴ, ποῦ ἀπαντᾷ καὶ στὸν Ἑρωτόκριτο (Δ 1039) ὁ Ξανθοουδίδης ἐξηγεῖ: ὅπως καὶ σήμερον, *συγκλυσμός*, *πλημμύρα*, *Gewitter*, *starker Regen* — καὶ *παραπέμπει* στὸ *Θησαυρὸ τοῦ Βλάχου* (ποῦ δίνει τὸ ἐρμηνεῖμα *diluvies*, *κατακλυσμός*) καὶ ἄλλοῦ. Τὸ νόημα εἶναι νομίζω ἕριστο. Ὁ στίχος

διότι ὁ καιρὸς συνέκλυσε καὶ οὐ συντελεῖ τὸν σπόρον

1. Ἐυχαριστῶ τὸ συνάδελφο κ. Μ. Ι. Μανούσακα, ποῦ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὸ ἀπόγραφο του ἀπὸ τὸν ἀνεκμετάλλευτο ἀκόμα Βατικανὸ αὐτὸν κώδικα — βλ. καὶ παρακάτω.

2. Δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν B. K e i l, Wiener Studien 11 (1889) 94 - 143, βλ. καὶ L a m b e r t, σ. 35 - 39.

3. Libistro e Rodamne, Romanzo cavalleresco bizantino. Introduzione e versione italiana, Ἀθήνα 1965 [Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελλ. Φιλολογίας, ἀρ. 22].

Θὰ εἶχε τὴ σημασία: γιατί τώρα πιά ἤρθε ἡ ἐποχὴ τῶν βροχῶν καὶ τῶν πλημμυρῶν, πού δὲν εἶναι εὐνοϊκὴ γιὰ τὴ σπορά.

3) Ἀπολλώνιος Τύριος 202

Ὁ βασιλιάς τῆς Τριπόλεως, στὴν ἀρχὴ τῆς διηγῆσεως, ἔχει καλέσει στὸ βασιλικὸ τραπέζι τὸν Ἀπολλώνιο (πού καταδιωγμένος ἔχει καταφύγει ἐκεῖ καὶ εἶναι ντυμένος ζητιάνος): καὶ ἐπειδὴ αὐτὸς εἶναι στενοχωρημένος, καλεῖ ὁ βασιλιάς τὴν κόρη του καὶ τῆς ζητεῖ νὰ τραγουδήσῃ: ὅλοι χαίρονται μὲ τὸ τραγούδι τῆς κόρης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ξένο:

ὁ δ' Ἀπολλώνιος οὐ κινεῖ εἰς ἀνάβλεψιν ἄνω,
ἀλλ' ἦτον κάτωθεν κ' ἐντὸς ὀλοκατεστιγμένος.

Ἔτσι ὁ Wagner (Carmina σελ. 255): μᾶς δηλώνει ἕμως πῶς στὸν πρῶτο στίχο διόρθωσε αὐτὸς ἀπὸ τὸ οὐκ ἦν τοῦ χφ, καὶ στὸν δεῦτερο παραθέτει εἰκασία τοῦ Köstlin: κατωθένκλιτος. Τὸ (μοναδικό, Παρισινό) χειρόγραφο παρέχει πραγματικὰ οὐκ ἦν (καὶ ἀκόμα: ὁ δὲ Ἀ.)· ἀλλὰ στὸ δεῦτερο στίχο (πού δὲν τὸν διάβασε σωστὰ ὁ Wagner): κηυτὸς ὄλος κατεστηγμένος (καὶ οἱ τρεῖς καταλήξεις -ος δηλώνονται βραχυγραφικὰ, μὲ τὸ ο πάνω ἀπὸ τὴ γραμμὴ: κηυτο ολο). Γιὰ τὸ κηυτὸς δὲ νομίζω πῶς μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία πῶς εἶναι ἡ σωστὴ γραφή: κυφτὸς (ἴσως καλύτερα νὰ διορθώσουμε σκυφτὸς). Γιὰ τὸ κατεστηγμένος θὰ δοῦμε παρακάτω.

Τοῦ Ἀπολλώνιου ἔχουμε μιὰ σχετικὰ καινούρια ἔκδοση, τοῦ Antonius A. Janssen, *Narratio neograeca Apollonii Tyrii* (Nijmegen 1954), πού, ὅσο ξέρω, δὲν κρίθηκε ἀπὸ τοὺς εἰδικούς¹. Ἡ ἔκδοση, συνταγμένη λατινικὰ, ἔχει προλεγόμενα, γραμματικὲς παρατηρήσεις, γλωσσάριο καὶ πλήρη (λατινικὴ!) μετάφραση τοῦ κειμένου. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο (δὲν ξέρω γιὰ ποιοὺ λόγους) τὸ παρέχει δυὸ φορές, μιὰ σὲ ἀπλὴ μεταγραφὴ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο (textus graecus manuscripti) καὶ μιὰ σὲ ἔκδοση ἀποκαταστημένη κριτικὰ (textus graecus emendatus). Δυστυχῶς καὶ τὰ δυὸ κείμενα εἶναι πολὺ κακὰ ἐκδομένα καὶ γεμάτα λάθη: ὁ ἐκδότης καὶ στὴν ἀπλὴ ἀκόμα μεταγραφὴ δὲ διαβάζει σωστὰ τὸ χειρόγραφο, καὶ στὸ «ἀποκαταστημένο» κείμενο ἀστοχεῖ συστηματικὰ. Ἔτσι, στοὺς δυὸ παραπάνω στίχους διαβάζει: οὐκ κινεῖ ἄνα βλεψιν καὶ κηυτόν [!] καὶ «ἐκδίδει» οὐ κινεῖ εἰς (ὅπως ὁ Wagner) καὶ: ἀλλ' ἦτον κάτωθεν κ' ἦτον [!], ὄλος κατεστηγμένος. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, δίπλα στὴ γραφὴ τοῦ Wagner καὶ τὴν παλιὰ εἰκασία τοῦ Köstlin (βλ. παραπάνω),

1. Στὴν B. Z. 48 (1955) 192 ἀναγράφεται μόνο: uns nicht zugegangen.

παραθέτει καὶ μιὰ εἰκασία τοῦ Κοῦῶ (;): *κύπτος ... κατανυγμένος*· ὅσο γιὰ τὸ *κατεστυγμένος* τοῦ κειμένου του δηλώνει πὼς εἶναι σωστή διόρθωση τοῦ Φ. Κουκουλέ¹. Ἡ διόρθωση αὐτὴ εἶναι πραγματικὰ πολὺ εὐστοχη· τὸ *κατεστυγμένος* ἔχει τὴ σημασία τοῦ φοβισμένος, τρομαγμένος², καὶ δίνει πολὺ καλὸ νόημα. Ὡστόσο νομίζω πὼς, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ *σκυφτός* (ποὺ δὲν τὸ ἀναγνώρισε ὁ ἐκδότης καὶ δὲν τὸ εἶχε ὑπόψη του ὁ Κουκουλέ), θὰ ἔστεικε καλύτερα μιὰ ἄλλη ἀνάγνωση: *κατεστημένος*: *ἀλλ' ἦτον κάτωθεν σκυφτός ὅλος κατεστημένος*. Στὰ μεταγενέστερα κρητικὰ κείμενα τὸ *καταστένομαι* καὶ *καταστεμένος* ἔχουν τὴ σημασία τοῦ *καθίσταμαι*, *γίνομαι*, *werden* (Γλωσσ. Ἐρωτ., Κατζ.), *καταντῶ* (Κριαρᾶς, Γλωσσ. Γύπ.):

καὶ νὰ μὴν εἶμαι κάροβονο ὅλος καταστεμένος (Κατζ. Β 184)

μὰ λέσι μου πὼς ἄσκημη εἶναι καταστεμένη (Ἐρωτ. Ε 235)

Οἱ στίχοι τοῦ Ἀπολλώνιου ἔπως τοὺς ἀποκαταστήσαμε θὰ εἶχαν λοιπὸν τὴν ἔννοια: Ἄλλὰ ὁ Ἀπολλώνιος δὲ σήκωνε πρὸς τὰ πάνω τὰ μάτια³, ἀλλὰ ἔσκυβε ὀλοένα πρὸς τὰ κάτω (ἔμενε ἐπίμονα *σκυφτός* πρὸς τὰ κάτω).

4) Τσουλοῦκος (Πτωχολέων 569 Wagner)

Εἶναι γνωστὴ ἡ Ἱστορία τοῦ «δοκιμωτάτου καὶ σοφωτάτου γέροντος» ἢ Πτωχολέοντος καὶ τ' ἄλλεπάλληλα περιστατικὰ στὰ ὁποῖα δείχνει τὴ σοφία του στὸ παλάτι τοῦ βασιλιᾶ, ὅπου τὸν ἔχουν πουλήσει δοῦλο. Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα εἶναι καὶ ἡ ἀποκάλυψη πὼς ἡ ὠραιότητα κόρη τοῦ πλοῦσιου μεγιστάνα, ποὺ ὁ βασιλιάς ἤθελε νὰ τὴν πάρη γυναίκα του, κατάγεται στὴν πραγματικότητα ἀπὸ εὐτελέστατους καὶ χυδαίους γονεῖς καὶ ἡ ἴδια εἶναι πρόστυχη καὶ ἀνήθικη. Στὸ βασιλιά, ποὺ τοῦ εἶχε ἀναθέσει νὰ μάθῃ γι' αὐτήν, ὁ σοφὸς γέροντας λέει τ' ἀκόλουθα (Wagner 567 - 572):

Ἄκου τοίνυν, δέσποτά μου.

Εἶδαμέν το τὸ κορίτσιν·

ἔν' κακοῦ τσουλούκου σπέρμα

1. Προφορικὴ ἴσως, ἢ σὲ ἐπιστολῇ· βλ. τὸν πρόλογο, σελ. 7, ὅπου μνημονεύει τὴ βοήθειά του.

2. *Καταστρυγῶ* στὴν Ἰλιάδα: αἰσθάνομαι φρίκη, τρόμο, *κατέστυξα* στὸ Ἐτυμ. Μ.: ἐφόβησα — ἀλλὰ καὶ *κατεστυγμένος* Σούδα, Φώτιος: μεμισσημένος. Ὁ ἐκδ. μεταφράζει: *et erat prorsus tristis acerbisque*.

3. Δὲν εἶμαι βέβαιος ἂν πρέπη ν' ἀφήσουμε τὴ γραφὴ τοῦ *χφ οὐκ ἦν εἰς ἀνάβλεψιν ἄνω*, ἢ νὰ διορθώσουμε (μᾶλλον νὰ διαβίσουμε) οὐ *κινεῖ* εἰς ἀ. ᾶ.

ἀκροατίστου καὶ χυδαίου
καὶ κακῆς κουρβέλας γένος
καὶ πολιτικῆς μαινάδος¹.

Κουρβέλα εἶναι βέβαια ἄλλος τύπος τοῦ κοινολεκτούμενου καὶ σήμερα (βλ. Λεξ. Δημητράκου, Πρωίας) *κούρβα*, πόρνη· τὴν ἴδια σημασία ἔχει ἄλλωστε καὶ ἡ *πολιτικὴ μαινὰς* τοῦ ἐπόμενου στίχου: ἡ μητέρα της εἶναι μιὰ κακὴ καὶ μανιασμένη πόρνη. Ἀλλὰ τί εἶναι ὁ τσουλοῦκος, ὁ πατέρας; Ἡ λέξις, ὅσο ξέρω, δὲν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἄλλου· μετὴν ἴδια σημασία, ἀλλὰ μετὰ διαφορετικὸν τύπον, ἐπαναλαμβάνεται καὶ παρακάτω: 607 - 8 *κι εἶναι φύση τσουλουκόνου / καὶ κακῆς κουρβέλας γένος*, καὶ 674 - 5 *ἔχει κράσιν τσουλουκόνου / καὶ πολιτικῆς μαινάδος*.

Δὲν ξέρω ἂν ἔχη γίνῃ προσπάθεια νὰ ἐρμηνευτῇ ἡ λέξις, δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία πὼς πρέπει νὰ συνδυαστῇ μετὰ τὴν λέξις *τζουλούκωνες*, γνωστὴ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη (σελ. 80 Βόνν.), πού τὴν παραθέτει καὶ ὁ Du Cange καὶ τὴν ἐξηγεῖ ὡς ἐξῆς: «Τζουλούκωνες, calones. Georgius Aecropolita in Chron. cap. 43 τοὺς ἐπὶ μισθῷ τοῖς στρατιώταις δουλεύοντας, οὓς καὶ τζουλούκωνας ἢ χυδαία γλώττα κατονομάζει. συναθροίσας». *Τζουλούκων* λοιπὸν (πληθ. *τζουλούκωνες*) εἶναι ὁ δούλος, ὁ ὑπηρέτης (ὑπηρέτης μάλιστα σὲ στρατιῶτες), καὶ ἀπὸ ἐκεῖ βέβαια εὐκόλως μπορεῖ νὰ φτάσῃ καὶ στὴ σημασία τοῦ ἀγροίκου, χωριάτη, χυδαίου, ποταποῦ. Ἡ διπλοτυπία *τζουλοῦκος* (ἢ *τσοουλοῦκος*) ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ καὶ *τσοουλόκωνας* (μετὰ γενικὴν *τσοουλουκόνου*) ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν τύπον *τζουλούκων*, εἶναι ἀπόλυτα κανονικὴ².

Τὸ νόημα τοῦ χωρίου εἶναι, νομίζω, φανερό· τὸ κορίτσι πού ἤθελε

1. Ὁ Πτωχολέων μᾶς ἔχει παραδοθῆ σὲ πέντε χειρόγραφα. Τὸ χφ Paris. Gr. 390 (δημ. E. Legrand, Collection de monuments No 19, Παρίσι 1872) δίνει μιὰ καλὴ, ἀρχαιότερη ἴσως, παραλλαγή, ἀλλὰ συντομειωμένη. Τὴν καλύτερη, κατὰ τὴν γνώμη μου, παράδοση ἀντιπροσωπεύουν τὰ χφφ Βιέννης (Theol. Gr. 244, δημ. Wagner, Carmina) καὶ Νεαπόλεως (III A a 9, δημ. Γ. Θ. Ζώρας, 'Αθ. 1959): τὸ κείμενον πού παραθέσαμε. Τ' ἄλλα δύο χφφ, Βυτίνας (Legrand, Coll. Doc., Nouv. Série No 1, Παρίσι 1874) καὶ ἰδιωτικῆς συλλογῆς Γ. Θ. Ζώρα (δημ. ἀπὸ τὸν Ἰδιον, Κρητ. Χρον. 1953) ἀποτελοῦν μεταγενέστερη διασκευή, πολὺ ἀπλουστευμένη στὴ γλώσσα. Στὴν παρισινὴ παραλλαγή ὁ Legrand ἐκδίδει 273/4: **Ἐναι κακὸν μουτσοουλόμου / σπέρμα, καὶ κακῆς τζεοβέλας*. Ἀλλὰ τὸ χφ (φ 69v) ἔχει καθαρότατα *ἔναι κακοῦ τζουλοῦκου σπέρμα / καὶ κακῆς τζεοβέλας τέκνον*. Στὴ νεώτερη πάλι παραλλαγή οἱ στίχοι δίνονται πολὺ συντομειωμένοι ὡς ἐξῆς (Ζώρας, στ. 229 - 231): *Εἶδα τὴν, ὦ βασιλέα, / καὶ εἶν' πολιτικῆς ἐγγόνι / καὶ πουτάνας θυγατέρα*.

2. Ἡ εἰκασία τοῦ Δ. Βαγιακάκου, Ἀθηνᾶ 66 (1962) 366, ὅτι στὸ *Τζουλοῦκωνες* τοῦ Ἀκροπολίτη ὑπόκειται *Τζαλάκωνες* (καὶ ἡ συνάφεια ἀπὸ ἐκεῖ μετὰ τοὺς Τσάκωνες καὶ τοὺς Λάκωνες) δὲν μπορεῖ ἐπομένως νὰ σταθῇ (περίεργον πῶς ὁ Βαγιακάκος δὲν πρόσεξε τὸν τσοουλοῦκον τοῦ Πτωχολέοντος).

νὰ παντρευτῆ ὁ βασιλιάς δὲν ἦταν κόρη *μεγιστάνου καὶ πλουσίου* (στ. 488), ὅπως παρουσιαζόταν, ἀλλὰ *κακοῦ τσουλοῦκου σπέρμα*: γέννημα ἑνὸς χυδαίου ὑπηρέτη, ἑνὸς εὐτελοῦς χωριάτη, *χυδαίου καὶ ἀκρατίστου* (ἀναίσχυντου, ὅπως καὶ ἡ μάνα της ἦταν πολιτικὴ *μαϊνάς*). Πῶς ὁ τσουλοῦκος ἔχει ἀκριβῶς τὴ σημασία αὐτῆ τοῦ «χωριάτη», μᾶς τὸ δείχνει καθαρὰ καὶ ἓνας ἄλλος στίχος, λίγο παρακάτω, ὅπου λέγεται, πάλι γιὰ τὸ κορίτσι: 662 *χωριατόσπαρτον ὑπάρχει τὸ χωριατόσπαρτον*: σπέρμα χωριάτη ἰσοδυναμεῖ βέβαια ἀπόλυτα καὶ ἐξηγεῖ τὸ προηγούμενο τσουλοῦκου σπέρμα.

Ὁ τσουλοῦκος ἐπανέρχεται καὶ σ' ἓνα ἄλλο κείμενο, ἀνέκδοτο ὡς τώρα, τῶν χρόνων ἀμέσως μετὰ τὴν Ἑλωση. Πρόκειται γιὰ ἓνα λόγο τοῦ Θεόδωρου Ἀγαλλιανοῦ¹, ὅπου ὁ γνωστὸς αὐτὸς λόγιος κατηγορεῖ μὲ πολὺ ἔντονο ὕφος δυὸ ἄλλους ἀξιωματούχους τοῦ πατριαρχείου, τὸν Μιχνοῦλ Χριστόνυμο καὶ τὸν Γεώργιο Γαλησιώτη. Τὸ κείμενο παρουσιάζει μιὰ ἀποκαρδιωτικὴ εἰκόνα τῶν πατριαρχικῶν παρασκηνίων καὶ τῶν διενέξεων γιὰ τὰ πρωτεῖα ἀνάμεσα στοὺς κληρικούς τῶν πατριαρχείων τὴν ἐπομένη τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς. Ὁ Χριστόνυμος, μὲ τὴ μεσολάβηση ἰσχυρῶν ἀρχόντων, εἶχε πετύχει νὰ τοῦ δοθῆ τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου ἐκκλησιάρχη· ὁ Γεώργιος Γαλησιώτης κατόρθωσε κι αὐτὸς νὰ προαχθῆ σὲ μεγάλο σκευοφύλακα· γιὰ νὰ ἰκανοποιήσῃ καὶ τὸν Ἀγαλλιανό, ποῦ ἦταν μέγας χαρτοφύλαξ, ὁ πατριάρχης τοῦ δίνει, πέρα ἀπὸ τὸ ἀξίωμά του, καὶ «τὸν τοῦ μεγάλου οἰκονόμου τόπον» (τὸν ὀρίζει δηλ. τοποτηρητῆ στὸ ὑψηλότερο αὐτὸ ἀξίωμα), πράγμα στὸ ὁποῖο φυσικὰ ἀντέδρασαν οἱ ἄλλοι, καὶ πῶς πολὺ ὁ μέγας σκευοφύλαξ. «Τί οὖν συμβαίνει; [διηγεῖται ὁ Ἀγαλλιανός.] Ὁ μὲν πατριάρχης εἰρήκει μοι φθάσας ὅτι ἑκατὰ τὸν ἑσπερινὸν τῆς παρουσίας ἡμέρας στῆθι εἰς τὸν πρῶτον βαθμὸν τοῦ σκάμνου, καὶ εἴ τις φθέγγεται τι, ἐγὼ δεφενδεύσω'. Ἐρχομένων οὖν ἡμῶν ἐν τῷ ναῷ, βουληθεὶς ὁ μέγας σκευοφύλαξ ἰταμότητι καὶ αὐθαδεῖα τὴν βούλησιν ἢ δωρεὰν τοῦ πατριαρχου ἀνελεῖν, προῆγε καὶ ἐλθὼν ἦν πρὸς τὸ στῆναι αὐτός. Ἐγὼ δὲ ... φθάσας παραγκωνίζω τοῦτον καὶ ἔστην αὐτός. Οὗτος δὲ μὴ μελήσας, στραφεὶς ἐδράξάτο μου τῶν στέρνων καὶ εἶλκε ρωμυλέως ἀμφοτέρας ἐπιφωνῶν: *Οὐκ οἶδας ὅτι τσουλοῦκος εἰμὶ ἐγώ;*»

Σύμφωνα μὲ τὸ παράλληλο χωρίο τοῦ Πτωχαλέοντος, θὰ μπορούσαμε ἴσως ἐδῶ νὰ ἐρμηνεύσουμε: Δὲν τὸ ζέρεις πῶς ἐγὼ εἶμαι χωριάτης

1. Θὰ δημοσιευτῆ σὲ μελέτη τοῦ κ. Χ. Γ. Παρινέλη γιὰ τὸν Θεόδωρο Ἀγαλλιανό (ποῦ τὸν ταυτίζει, μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα, μὲ τὸν Θεοδόσιο Μηδείας). Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ ποῦ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ χρησιμοποιήσω τὸ κείμενο καὶ νὰ δημοσιεύσω ἐδῶ τὸ μικρὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα.

(ντόμπρος, ἄξεστος, ἢ καὶ «μάγκας») καὶ δὲν πρόκειται εὐκόλα νὰ ὑποχωρήσω; Ἐπὶ νομίζω πὼς ἐδῶ ἡ λέξις ἔχει πάρει μιὰ ἄλλη σημασιολογικὴ ἀπόχρωση. Ἐπὶ προφορικῆ παράδοσι (Κεφαλληνία) γνωρίζω τὴ λέξις *τσουλούκα* (ἦ), στὴ σημασία ζωηρή, ἀτίθασση κοπέλα· μετὸν τύπο *τσουλούκανος* (ὁ) λέγεται, στὴν ἴδια σημασία (καὶ γιὰ κοπέλα πάντα), καὶ στὴ Ζάκυνθο (βλ. Α. Χ. Ζώη, *Λεξικὸν Ζακύνθου*, στὴ λ.) καὶ ἀλλοῦ (στὴν Πάτρα αἴφνης)¹. Μετὰ αὐτὴ τὴ σημασία τοῦ ἀτίθασσου, τοῦ ἀντάρτη, ποὺ δὲν τὰ βάζει εὐκόλα κάτω, εἶναι φανερὸ πὼς λέει τὴ λέξις *τσουλοῦκος* ὁ μέγας σκευοφύλαξ. Οἱ πράξεις ἄλλωστε ποὺ συνοδεύουν τὰ λόγια του («ἐδράξατό μου τῶν στέρνων καὶ εἶλκε ρωμαλέως ἀμφοτέραις»· παρακάτω ὁ πατριάρχης θὰ τοὺς πῆ: «τί ποιεῖτε; τῆς ὑπὴνης ἐδράξασθε;» — ἀρπαχτήκατε ἀπὸ τὰ γένια;) ἐβεβαίωσαν τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές.

5) Ὡσαν

Ὁ γνωστὸς στίχος τῶν προδρομικῶν ποιημάτων: *Ἠαιδὶν μου, μάθε γράμματα, καὶ ὦσαν ἐσέναν ἔχει* (IV 2 Hess.-Pernot)² δὲν ἔχει βρεῖ ὡς τώρα ἰκανοποιητικὴ ἐρμηνεία. Οἱ ἐκδότες (Hesseling-Pernot) βρίσκονται σὲ ἀμηχανία καὶ προτείνουν ὡς πιθανὴ τὴν ἀνάγνωσι καὶ ὄσ' ἂν ἐσέναν ἔχει, ποὺ θὰ σήμαινε κάτι σὰν «*autant qu'il est en ton rounoir*». Ὁ Ν. Ἀνδριώτης³, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ σημασία τοῦ ἔχω = ὑπάρχω, ἐξηγεῖ «σὰν ἐσένα ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι». Ἡ ἔκφρασι ἐπαναλαμβάνεται πανομοιότυπη καὶ στὸν στ. 14: *καὶ μάθε τὰ γραμματικά, καὶ ὦσαν ἐσέναν ἔχει*⁴, ἀλλὰ καὶ παρακάτω στὸ ἴδιο ποίημα (στ. 97/98) μετὴν ἴδια προφανῶς σημασία: *Ἄν ἤμην παραζυμωτῆς ἢ δουλευτῆς μαγκίπου / προφούρνια κὰν νὰ ἐχόρταινα, καὶ ὦσαν ἐμέναν εἶχεν*⁵.

Τὴ σωστὴ ἐρμηνεία πέτυχε μετὰ ἐξαιρετικὴ, νομίζω, εὐστοχία καὶ δξύνουκα ὁ Η. Eideneier σὲ πρόσφατο δημοσίευσμά του, ὅπου καὶ πολλὰς ἄλλες πετυχημένες ἐρμηνεῖες προδρομικῶν στίχων⁶ παραβάλλοντας τὴν

1. Στὶς Σέρρες (Ε. Σπράτη, Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν² 1926, σελ. 45) *τσουλόχα* σημαίνει «γυνὴ ἀνάγωγος καὶ εὐτελής» καὶ *τσουλοχιά* «ποταπὸς ὄχλος». Πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἴδια λέξις, ὁ ἀρχικὸς *τσουλούκανος*.

2. Ἐπὶ τὰ πέντε χφ μόνο ἓνα (μεταγενέστερο καὶ ὄχι καλὸ, ὁ g) παρέχει ἀπλοποιώντας: *ἂν θέλης νὰ φελέσης* (ἔτσι καὶ ὁ Κοραΐς) — ποὺ σημαίνει πὼς ὁ γραφέας τοῦ g, τέλ. 15. ἀρχ. 16. αἰ., δὲν καταλάβαινε κίβλας τὴν ἔκφρασι.

3. *Λεξικογρ.* Ἀρχ. Ἀκαδ. Ἀθ. 3 (1941) 78.

4. Κι ἐδῶ ὁ g: *ἂν θέλης νὰ φελέσης*.

5. καὶ νὰ *καλοπαθούμην* g.

6. Η. Eideneier, *Zu den Prodrömikā*, *Byz. Zeitschr.* 57 (1964) 336.

έκφραση μὲ τὸ ποντιακὸ νὰ σὰν ἐσὲν ἐρμηνεύει «ποιὸς τῆ χάρη σου», καὶ προχωρώντας βρίσκει μιὰ ἀντίστοιχη έκφραση στὸ Λόγο παρηγορητικὸ περὶ Δυστυχίας καὶ Εὐτυχίας (στ. 178 Λάμπρος): καὶ αἰλί ἐσέναν ἔχει καὶ καθὼς ἐδῶ τὸ αἰλί ἔχει σημασία οὐσιαστικοῦ, πιστεύει πὼς κάτι ἀνάλογο πρέπει νὰ συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ὠσάν (ἐσέναν ἔχει ὠσάν): τὸ οὐσιαστικὸ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ὠσαννὶ (ποὺ πολὺ εὐκόλα, μὲ ἀναλογία μάλιστα πρὸς τὸν σύνδεσμο, μποροῦσε νὰ γίνῃ ὠσάν)¹.

Θὰ ἤθελα μὲ ἄλλα παράλληλα χωρία, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν παλαιότερη, πρὶν ἀπὸ τὴν "Αλωση, λογοτεχνία, νὰ ἐπιβεβαιώσω τὴν εὐστοχὴ ἐρμηνεία. Πρῶτα πρῶτα, στὴν ποντιακὴ διάλεκτο (ποὺ κρατᾶ τόσα ἀρχαῖα στοιχεῖα) τὸ νασάν αὐτὸ εἶναι συνηθέστατο, πάντα μὲ τὴ σημασία τοῦ: χαρὰ (σ' ἐσέναν, σ' ἐκεῖνον), ποιὸς τῆ χάρη σου (του) κτλ.:

Νασάν ἐσᾶς, ψηλὰ ραχά, καμμίαν ἰκὶ γεῤῥατε,
δαβαῖν'νε χροῖνα καὶ καιρούς, κι ἐσεῖς πάντα γελᾶτε,
Νασάν ἐκεῖνο τὸ πουλλὴν ντὸ ἰκ' ἔχτισεν φωλέαν.

Νασάν ἐκεῖνον, νασάν ἐκείνην, νασάν ἐμᾶς κτλ. Καὶ παράλληλα ἀντίστοιχες έκφράσεις μὲ τὸ ναῖλί (αἰλί, ἀλί): Ναῖλί ἐμὲν τὸν ὄρφανόν, ναῖλί ντὸ εἶδα κι ἔπαθα, ναῖλί ἐκεῖνον π' ἀγαπᾶ² κτλ.

¹ Ἀλλὰ σημαντικότερα εἶναι τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν παλαιότερη λογοτεχνία. Στὸν ἴδιο Λόγο περὶ Δυστυχίας, στ. 450, ὁ Λάμπρος ἐκδίδει:

καὶ ὅς ἂν τὸν (?) οὐκ ἐπέτυχε τὸ τροχῶμα τῆς Τύχης
νὰ τὸν τζακίση εἰς κλώσματα καὶ νὰ τὸν βασανίση

(τὸ χφ παρέχει ὠσάν καὶ ἐπίτυχε)³. Πρέπει νὰ γράψουμε: καὶ ὠσάν τὸν οὐκ ἐπίτυχε, καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε: χαρὰ σ' ἐκεῖνον ποὺ ὁ τροχὸς τῆς Τύχης δὲν κατᾶφερε νὰ τὸν μπερδέψῃ στὰ δίχτυα του κτλ.

Τὸ πιὸ ὠραῖο χωρίο βρίσκεται ὅμως στὸν Λίβιστρο καὶ Ροδάμνη. Σ' ἓνα κρίσιμο σημεῖο τοῦ μύθου, ἐκεῖ ἀκριβῶς ποὺ ἡ Ροδάμνη, ὕστερα

1. Ὁ Eideneier παραπέμπει γιὰ τὸ νασάν καὶ στὸν Λ. Α. Παπαδόπουλο, Ἱστορ. Λεξικὸν τῆς Ποντιακῆς διαλέκτου, τόμ. 2 (Ἀθ. 1961) σελ. 72, ὅπου ὅμως ἡ ἐτυμολογία ποὺ δίνεται εἶναι (ἀπὸ έκφράσεις δηλούσας εὐχὴν ἀνεκπλήρωτον, οἷον νὰ ἔμουνε ὠσάν ἐσέν).

2. Τὰ παραδείγματα παρμένα ἀπὸ τὴ συλλογὴ: Δ. Κ. Παπαδοπούλου, Ἄσματα δίστιχα τοῦ χωρίου Σταυρὶν καὶ τῶν πέριξ, Ἀρχεῖον Πόντου 9 (1939) 100 - 134 (ἀρ. 887 - 905, 908 - 912). Χαρακτηριστικὸ εἶναι πὼς στίς «ἐρμηνευτικὰς σημειώσεις», σελ. 135 - 141, οὔτε κἀν ἐρμηνεύεται τὸ νασάν' τόσο συνηθισμένον εἶναι στοὺς Ποντίους.

3. Τὸ δεύτερο χφ (τῆς Λιψίας, Ν. Ἑλληνομν. 3, 1906, 424, στ. 438): καὶ ὠσάν τὸν οὐ κατέτυχε.

ἄπυ τα ερωτικά πιπτάκια που τῆς στέλνει, δεμένα στις σαίτες, ὁ Λίβι-
 στρος, καὶ ὕστερ' ἀπὸ τοὺς πειστικὸς λόγους (τὰ «ἐρωτονουθετήματα»)
 τοῦ εὐνούχου (Ἦόνει τοὺς θλίβει ὁ κρεμασμός, λυποῦ τοὺς φλέγει ὁ πό-
 θος), ἀρχίζει νὰ αἰσθάνεται συμπάθεια πρὸς τὸν νέο καὶ νὰ χάνη τὸ «ἀ-
 γέρωχο» καὶ τὸ «ἀκαταδούλωτο» τῆς ψυχῆς της, ὁ ποιητῆς τὴν βάζει
 νὰ λέη τ' ἀκόλουθα¹:

Ἦκουσε τὸν εὐνούχον της ἡ κόρη, ἀναστενάζει,
 τὰ δάκρυα της ἐπλήθησαν, λόγους θλιμμένους εἶπεν:
 «Ὡσάν τὸν οὐκ ἐτόξευσε τὸ τόξον τῆς ἀγάπης,
 ὡσάν τὸν οὐκ ἐσίμωσεν ὁ κεραινὸς τοῦ πόθου,
 ἔζησε χρόνον ξινοστον καὶ ἀνώδυνας ἡμέρας·
 κι οὐαὶ τὸν ἑκατετόξευσε τὸ τόξον τῆς ἀγάπης
 καὶ τὸν ἑκατεφλόγισεν ὁ κεραινὸς τοῦ πόθου,
 τοὺς χρόνους ὅσους ἔζησεν ἦσαν μὲ τὴν ὀδύνην».

Ἡ ἔννοια εἶναι καθαρὸτατη, καὶ τὰ λόγια τῆς Ροδάμνης ἔχουν μιὰ
 ἔξοχη ἰσορροπηση, μὲ τοὺς τρεῖς πρώτους στίχους ποὺ ἐκφράζουν ἓνα
 νόημα καὶ τοὺς τρεῖς ἐπόμενους ποὺ ἀναιροῦν, μὲ τις ἴδιες ἐκφράσεις, τὸ
 νόημα τῶν προηγούμενων — μιὰ ἀντιστοιχία σύμφωνη μὲ τὴν τεχνικὴ
 τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ἡ κόρη, ποὺ καταλαβαίνει πᾶς πὼς μπῆκε
 στὰ βάσανα καὶ τοὺς καημοὺς τοῦ ἔρωτα, θέλει νὰ ἐκφράση ἀκριβῶς τὴν
 εὐτυχημένη ἀμεριμνησίαν τοῦ ἐλεύθερου ἀκόμα, μὴ ἐρωτευμένου ἀνθρώ-
 που, καὶ τοὺς καημοὺς καὶ τὴν «ὀδύνη» ἐκείνου ποὺ πληγώθηκε ἀπὸ τὸν
 ἔρωτα. «Χαρὰ σ' ἐκεῖνον ποὺ δὲν τὸν ἐχτύπησε ὁ ἔρωτας μὲ τὸ τόξο του,
 χαρὰ σ' ἐκεῖνον ποὺ δὲν τὸν ἐσίμωσε² ὁ κεραινὸς τοῦ πόθου! Αὐτὸς ἔζησε
 χαρούμενα τὸν καιρό του καὶ δίχως λύπες τίς μέρες του. Καὶ ἀλίμονο
 σ' ἐκεῖνον ποὺ τὸν ἐχτύπησε ὁ ἔρωτας μὲ τὸ τόξο του, καὶ σ' ἐκεῖνον ποὺ
 τὸν κατὰκαψε ὁ κεραινὸς τοῦ πόθου! Αὐτὸς ὅλα τὰ χρόνια ποὺ ἔζησε τὰ
 πέρασε μὲ καημοὺς καὶ μὲ λύπες». Ὡσάν - οὐαὶ! Χαρὰ - ἀλίμονο! Δὲ νο-
 μίζω πὼς μπορούσαμε νὰ ἔχουμε καλύτερη ἐπιβεβαίωση τῆς ἐρμηγείας.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ ἐξηγοῦσα καὶ τοὺς στίχους τοῦ ἴδιου μυθιστο-

1. Παραθέτω τὸ κείμενο τοῦ S, 400 - 407, ποὺ εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου ὁ κα-
 λύτερος κώδικας· τὸ κείμενο τῆς Lambert ἀποδίδει πιστὰ τὸν κώδικα καὶ δὲ χρειά-
 ζεται διόρθωση — μόνο ποὺ ἐκεῖνη γράφει ὡς ἄν (ἀλλὰ στὸ γλωσσάριον ὡσάν, comme·
 παραθέτει μάλιστα χωριστὰ τὴν ἐκφραση ὡσάν τόν, μὲ παραπομπὴ καὶ στὸ Λόγιο
 παρηγ. 450, χωρὶς νὰ προχωρήσῃ σὲ ἄλλη ἐρμηγεία). Οἱ ἄλλοι κώδικες παρέχουν περί-
 που τὸ ἴδιο κείμενο: E 1518 κέ., N 1363 κέ., P 1443 κέ., V 1325 κέ. (γιά τὴν εὐγε-
 νικὴ παραχώρηση τοῦ συναδέλφου κ. Μ. Ι. Μανούσακα, βλέπε ἐδῶ ἀμέσως παρα-
 πάνω). Καὶ ὁ Rololo μεταφράζει (ἀπὸ τὸν V): F i n c h è non lo colpì il dardo
 della passione d'amore, f i n c h è non κτλ.

2. Οἱ γραφῆς τῶν χειρ: ἐσίμωσε SNE, ἐσήκωσεν P, ἐδέσμευσε (sic) V.

ρήματος, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ αἴσιο τέλος. Καθὼς γυρίζουν εὐτυχισμένοι πιά καὶ περνοῦν ἀπὸ τὰ ἴδια μέρη ποῦ τὰ εἶχε περάσει πρὶν θλιμμένος, ὁ Λίβιστρος τραγουδᾷ χαρούμενος: *Τὴν στράταν τὴν ἐδιάβαινα θλιμμένος ὡς δι' ἐσέναν / τώρα τὴν τρέχω ὀλόχαρος, ὠραία μου, μετ' ἐσένα*, καὶ ἀφοῦ πλέξῃ τὸ τραγοῦδι του στὸ ἴδιο μοτίβο ἀνάμεσα στὸ τότε καὶ στὸ τώρα, καταλήγει (S 2992-3):

*καὶ ὡσὼν ἐμὲν ὅπου ἔπαθα διὰ πόθον ὠραιωμένης,
καὶ τὸ ἔπαθα οὐκ ἀπέτευχα, νὰ τὸ καυχῶμαι εἰς κόσμον.*

«Χρὰ σ' ἐμένα ποῦ τυραννίστηκα ἀπὸ τὴν ἀγάπη γιὰ μιὰ ὠραία κόρη, ἀλλὰ μὲ ὄλα ποῦ ἔπαθα τὸ γέλος μου ἦταν εὐτυχισμένο — κι ἔτσι μπορῶ νὰ τὸ τραγουδῶ τώρα καὶ νὰ τὸ καυχιῶμαι στὸν κόσμον».

ΑΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΔΙΑΔΟΧΙΚΑ ΣΤΑΔΙΑ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΩΔΩΝ ΤΗΣ «ΛΥΡΑΣ» ΤΟΥ ΚΑΛΒΟΥ

1. Τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο τῆς «Λύρας» τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου, μὲ τίς ὠδὲς τῆς πρώτης συλλογῆς γραμμένες ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ποιητῆ, ἔγινε γνωστὸ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1917¹. Ὁ H. Pernot, τὸ 1918, μᾶς δίνει σπουδαῖες ἀλλὰ ἐλάχιστες πληροφορίες γιὰ τὸ χφ, καθὼς καὶ κάποιες διαφορὲς τοῦ ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενο². Τὸ 1930 ὁ Δ. Ζακυθινὸς δημοσιεύει ἀντιβολὴ τοῦ χφ πρὸς τὸ τυπωμένο κείμενο³, ἡ ὁποία ὅμως — ὅπως σήμερα πιά ξέρουμε — εἶχε γίνει χωρὶς προσοχὴ καὶ δὲν ἦταν πλήρης. Ἀπὸ τότε οἱ μελετητὲς τοῦ Κάλβου πλήθαιναν, ἀλλὰ κανεὶς δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ δῇ ὁ ἴδιος τὸ χειρόγραφο· μόλις τὸ 1964 ὁ F. M. Pontani στὸ μελέτημά του *Per un'edizione critica di Kalvos*⁴, μαζὶ μὲ τίς σημαντικὲς του παρατηρήσεις, κάνει τὴν πρώτη πλήρη ἀντιβολὴ καὶ παραθέτει τίς διαφορὲς τοῦ χφ ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν⁵.

1. Ἀπὸ τὸν N. Γ. Δόσιο στὴν παρισινὴ ἔφημερίδα «Ὁ Φιλελεύθερος» (*Le Libéral*), 1/14 Δεκ. 1917. Τὸ χφ βρισκόταν καὶ βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη Sainte Geneviève, στὸ Παρίσι, μὲ ἀριθ. 3408. Μικροφίλμ τοῦ χφ καθὼς καὶ τῆς πρώτης ἔκδοσης τῆς «Λύρας» (Γενεύη 1824) ἀπόκτησε τελευταία τὸ Σπουδαστήριον τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

2. H. P e r n o t, *Études de littérature grecque moderne*, 2e Série, Παρίσι 1918, σ. 129 - 130.

3. *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, 1930, σ. 307 - 312.

4. Estratto da «*Helikon*», anno IV - nn. 1 - 4 (gennaio - dicembre 1964), Messina, Università degli Studi, σ. 83 - 98.

5. Ἐλάχιστα λάθη, ἴσως τυπογραφικὰ τὰ περισσότερα (πρώτη ἢ γραφὴ τοῦ χφ, δεύτερη τοῦ Pontani): σ. 87, στ. 10 ὕμλους: ὕμλους (10 - ιβ' - 2)· σ. 90, στ.

2. Τὸ γφ εἶναι γραμμένο μὲ μελάνι. Σὲ πολλὰ σημεῖα ἔχουν γίνει ιδιόχειρες διορθώσεις, ἄλλοτε ὀρθογραφικῶν λαθῶν καὶ ἄλλοτε σημαντικότερες: μιὰ λέξι, μιὰ φράση δὲν ἀρέσει στὸν ποιητὴ, τὴ διαγράφει (πότε μὲ μιὰ εὐθεία, πότε μὲ μιὰ ἢ δυὸ κυματιστὲς γραμμὲς καὶ μιὰ εὐθεία) καὶ ἀπὸ πάνω ἢ δίπλα στὴ διαγραφή γράφει τὴ λέξι ἢ φράση ποὺ τώρα θεωρεῖ καλύτερη. Σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ προηγούμενη γραφή — αὐτὸ ποὺ διέγραψε ὁ ποιητὴς — διακρίνεται χωρὶς πολλὴ δυσκολία.

Οἱ περισσότερες διορθώσεις ἔχουν γίνει μὲ μελάνι. Σὲ μερικὰ ὅμως σημεῖα τὸ γφ ἔχει διορθωθῆ — κυρίως συμπληρωθῆ — μὲ μολύβι. Ἔχουμε λοιπὸν τὸ ἀρχικὸ κείμενο, οἱ γραφὲς τοῦ ὁποῦ διακρίνονται κάτω ἀπὸ τὶς διαγραφές, τὶς διορθώσεις μὲ μελάνι καὶ τὶς διορθώσεις μὲ μολύβι. Οἱ διορθώσεις μὲ μελάνι καὶ οἱ διορθώσεις μὲ μολύβι δὲν μπορεῖ νὰ συμπίπτουν χρονικά, γιατί, ἂν συνέπιπταν, θὰ εἶχαν γίνει ἢ μόνο μὲ μολύβι ἢ μόνο μὲ μελάνι.

3. Τὸ 1824 ἐκδίδονται στὴ Γενεύη ἡ «Λύρα» καὶ στὸ Παρίσι μιὰ πεζὴ μετάφρασή της στὰ γαλλικά, κατωμένη ἀπὸ τὸν Stanislas Julien¹. Ὅρισμένα σημεῖα τῆς μετάφρασης δὲ συμφωνοῦν μὲ τὸ τυπωμένο κείμενο (βλ. παρακάτω πίνακα, ἀριθ. 2, 4, 5 καὶ, ἴσως, 1). Αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ υποθέτουμε πὼς ὁ Julien δὲν εἶχε ὑπόψη του τὸ βιβλίον, ἀλλὰ μιὰ χειρόγραφη παραλλαγή τῆς «Λύρας»². Ἡ ὑπόθεσή μας ἐνισχύεται, ἂν προσέξουμε ὅτι ἡ παραλλαγή αὐτὴ σὲ κάποια σημεῖα συμφωνοῦσε μὲ τὸ γφ Sainte Geneviève (βλ. πίνακα, ἀριθ. 2, 4 καὶ 5).

4. Στὸ τέλος τῆς πρώτης ἐκδοσης τῆς «Λύρας» (σ. 154) ὑπάρχει ἓνας πίνακας μὲ τίτλο «ἡμαρτημένων διόρθωσις». Διορθώνονται συνολικά ὅγῳ «ἡμαρτημένα»: ἀπὸ αὐτά, τὰ δυὸ πρέπει νὰ εἶναι τυπογραφικά λάθη: ἀνθρώποι γρ. ἄνθρωποι (5-θ'-2) καὶ ὄραι γρ. ὄροι (5-κδ'-3). Τὰ ἄλλα ἔξι εἶναι γραφὲς ποὺ ἤδη ὑπῆρχαν στὸ γφ Sainte Geneviève

14 λείπει: λείπη (3 - κβ' - 4)· σ. 93, στ. 19 - 20 μου - μου: του - του (3 - κη' - 4, 5)· σ. 94, στ. 7 ἀμάραντους: ἀμαράντους (3 - κθ' - 2)· σ. 94, στ. 11 τριγύρο: τριγύρω (8 - ε' - 3)· σ. 94, στ. 16 μετὰ τὸ ἐχθρῶν γρ. της. Ἀκόμα, σ. 92, στ. 27, κάτω ἀπὸ τὴ διαγραφή ποὺ ἔκανε ὁ Κάλβος στὸ 2 - κγ' - 2 μπορούμε νὰ διαβάσουμε εἶναι τρομερὸν καὶ ἔχι μόνον εἶναι τρο... Καὶ τέλος, σ. 94, στ. 6, στὴ διαγραφή τοῦ 3 - κγ' - 4 διαβάζουμε θέλω τὰ καὶ ἔχι θέλω σοί.

1. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες βλ. Γ. Θ. Ζώρα, Κάλβου Ὡδαὶ μετὰ τῆς πρώτης γαλλικῆς μεταφράσεως, Ἀθ. 1962 [Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 33].

2. Ὁ F. M. Pontani, ὁ.π. σ.95, ἐπιφυλασσόμενος νὰ ἐλέγξῃ τὶς γραφὲς τῆς πρώτης ἐκδοσης, τὴν ὁποία δὲν ἔχει δεῖ, διατυπώνει τὴν ἴδια ὑπόθεσιν. Πάντως δὲν ἔχει προσέξει τὶς περιπτώσεις ἀριθ. 4 καὶ 5 τοῦ πίνακα.

(βλ. πίνακα, ἀριθ. 7, 8, 13, 14, 25 καί, πιθανότατα, 9). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ «Λύρα» ἄρχισε νὰ τυπώνεται ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο ποῦ δὲν περιεῖχε τὴν — ἀπὸ γλωσσικὴ τουλάχιστον ἄποψη — ὀριστικὴ μορφή τῶν ὠδῶν· αὐτὴ διαμορφώθηκε μὲ τὴ διόρθωση τῶν «ἡμαρτημένων», ὅσο τυπωνόταν τὸ βιβλίον.

5. Ἀνακεφαλαιώνοντας μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι διακρίνουμε τὰ ἐξῆς διαδοχικὰ στάδια στη διαμόρφωση τῶν ὠδῶν τῆς «Λύρας»: α) ἀρχικὸ κείμενο τοῦ χφ Sainte Geneviève (X1)· β) διορθώσεις μὲ μελάνι τοῦ χφ (X2)· γ) διορθώσεις μὲ μολύβι τοῦ χφ (X3)· δ) χειρόγραφη παραλλαγὴ τὴν ὁποία μετέφρασε ὁ Julien (J)· ε) κείμενο τῆς πρώτης ἐκδόσεως (E)· καὶ ς) διορθώσεις τοῦ κειμένου τῆς πρώτης ἐκδόσεως (Δ). Αυτόνομητο εἶναι ὅτι X2 μεταγενέστερο τοῦ X1 καὶ ὅτι Δ μεταγενέστερο τοῦ E. Βλέπουμε ἀκόμα ὅτι X3 μεταγενέστερο τοῦ X2 (διαφορετικὰ οἱ γραφές τοῦ X3 θὰ εἶχαν ἐνσωματωθῆ, καθαρογραμμμένες μὲ μελάνι, στὸ X2, καὶ X3 δὲν θὰ ὑπῆρχε· βλ. καὶ πίνακα, ἀριθ. 5, 24, 32)· ὅτι J μεταγενέστερο τοῦ χφ Sainte Geneviève (αὐτόθ. ἀριθ. 21)· καὶ ὅτι E μεταγενέστερο τοῦ J (αὐτόθ. ἀριθ. 2).

Στὸν πίνακα ποῦ ἀκολουθεῖ ἔχει γίνεи μιὰ ἐπιλογή τῶν πιὸ χαρακτηριστικῶν περιπτώσεων ὅπου διακρίνονται τὰ διαδοχικὰ στάδια ἀπὸ τὰ ὁποῖα πέρασαν οἱ ὠδὲς τῆς «Λύρας».

ΠΙΝΑΚΑΣ

1) τίτλος συλλογῆς: Ἡ Ἴωνιὰς X1 || J =; [La Lyre Patriotique de la Grèce] || LA LYRE — Η ΛΥΡΑ¹ E

2) στίχοι προλόγου: [παραλείπονται] X1 || J = X1 || [περιέχονται] E

3) 1 τίτλος: Ἴωνιὰς α'. X1 || J = E [ODE I] || Ω:ΔΗ ΠΡΩΤΗ E

4) 2 ε' 4: οὐρανὸν X1 || Ὀλυμπον X2 || J = X1 [voûte azurée] || E = X2

5) 2 ια': Οὕτως τάγματα μύρια | Ἔχυσεν ὁ Ἀράξης, | Ἄλλ' ἡ ἄσπις τῶν Ἑλλήνων | Ἐπὶ τοὺς Πέρσας ἄστραψεν | κ' ἔγινον κόνις X1 || Οὕτως τὰ μύρια τάγματα | ἔχυσεν ὁ Ἀράξης, | ἀλλά, ὦ Ἄσπις Ἑλλάδος, | σὺ ἐπὶ τοὺς Πέρσας ἄστραψες, | κ' ἔγινον κόνις. X3 || J = X1 [Ainsi le bouclier de la Grèce lança jadis ses redoutables éclairs sur les essais de guerriers qu'avait vomis l'Araxe, et les Perses rentrèrent dans la poudre.] || E = X3

6) 2 τίτλος: Ἴωνιὰς β'. X1 || Ὠδὴ δευτέρα X2 || J = X2 [ODE II] || E = X2 [μὲ κεφαλαῖα]

7) 2 ιβ' 2: λακόνων X1 || J = ; || E = X1 || λακόνων Δ

8) 2 ιβ' 5: τῆς Μαραθῶνος X1 || J = ; || E = X1 || τοῦ Μαραθῶνος Δ

9) 2 ιε' 2: δίνει X1 || J = ; || δίνει² E || δίδει Δ

1. Στὸ γαλλικὰ γραμμένο ἐξώφυλλο — στὸ ἐσώφυλλο.

2. Στὸν ἀπὸ πίνακα λέξεων καὶ φράσεων τοῦ Κάλβου ὑπάρχει ἰδιαιτέρο λῆμμα δίνει καθὼς καὶ δίνω· στὸ κείμενο ὅμως τῶν ὠδῶν μόνο δίδει ὑπάρχει (2 - β' - 1,

- 10) 2 ιε' 4: ὀδηγεῖ¹ X1 || ὀδηγάει X2 || J = ; || E = X1
 11) 2 ι0' 5: τὰς κεφαλὰς των X1 || τὸ μέτωπόν τους X3 || J = X1 [leurs têtes] || E = X1
 12) 3 τίτλος: Ἰωνιάς γ'. X1 || Ὡδὴ τρίτη X2 || J = X2 [ODE III] || E = X2 [μὲ κεφαλαῖα]
 13) 3 δ' 5: κατεσχισμένα X1 || J = ; || E = X1 || κατασχισμένα Δ
 14) 3 στ' 3: λειβανιστήριον X1 || J = ; || E = X1 || λιβανιστήριον² Δ
 15) 4 τίτλος: Ἰωνιάς δ'. X1 || J = E [ODE IV] || ΩΙΔΗ ΤΕΤΑΡΤΗ E
 16) 4 η' 5: δεῖδει³ X1 || δίδει X2 || J = ; || E = X2
 17) 5 τίτλος: Ἰωνιάς ε'. X1 || J = E [ODE V] || ΩΙΔΗ ΠΕΜΠΤΗ E
 18) 5 θ' 4 - 5: ἤθελον | τρέξουν X1 || ἤθελε | τρέξουν X2 || J = ; || ἤθελον | τρέξουν E
 19) 6 τίτλος: Ἰωνιάς ε'. X1 || J = E [ODE VI] || ΩΙΔΗ ΕΚΤΗ E
 20) 6 η' 3 - 4: εἰς αἶμα | βαμένη X1 || βαμένη | εἰς αἶμα X3 || J = ; || E = X1 [βαμμένη].
 21) 6 τελευταία στρ.: Ἄλλὰ ἄς γίνῃ παίγιον | Θλιβερόν τῶν ἐχθρῶν της | Ἐάν ποτε τὴν φέρῃ | ἢ ὀργὴ μιὰρὰ | νὰ τοὺς μιμήσῃ. X1 || J = E || Ὅμως ἂν μιμηθῇ | τὸ σκληρόν, τὴν ὀργὴν | παμμίαρον τῶν ἐχθρῶν της, | ἄς γένῃ, ἄς γένῃ μίσσημα | παντὸς τοῦ κόσμου. | Τί εἶπον!.. διασκορπίσατε | ἄνεμοι τοὺς δυσφήμους | λόγους· ὧ τῶν ἀγγέλων | πάτερ καὶ ἀνδρῶν, βοήθησον | σὺ τὴν Ἑλλάδα! E
 22) 7 τίτλος: Ἰωνιάς ζ'. X1 || J = E [ODE VII] || ΩΙΔΗ ΕΒΔΟΜΗ E
 23) 7 στ' 3: ἀγλαότερον X1 || ἀγλαώτερον X2 || J = ; || E = X1
 24) 7 ια' 4: Οἱ δοῦλοι ὅμως διὰ ποῖον X1 || Ὅμως διὰ ποῖον αἱ δοῦλοι X3 || J = ; || E = X3
 25) 7 ιε' 1: σύνθηθι X1 || J = ; || E = X1 || συνήθη⁴ Δ
 26) 8 τίτλος: Ἰωνιάς η'. X1 || J = E [ODE VIII] || ΩΙΔΗ ΟΓΔΟΗ E
 27) 8 τίτλος: Εἰς Τυράντους. X1 || Εἰς Ἀγαρηνοὺς⁵ X2 || J = X2 || E = X2

2 - ιε' - 2, 4 - η' - 5, 6 - κα' - 4 καὶ 9 - θ' - 2). Ἐπομένως ὁ «πίνακας» εἶχε γραφτῆ ὅταν στὸ κείμενο διασωζόταν ἀκόμα ὁ δημοτικότερος τύπος δίνει ἀντὶ τοῦ δίδει (βλ. καὶ ὑπόσημ. 2 παρακάτω).

1. Δὲν διακρίνεται πολὺ καθαρά.

2. Στὸν «πίνακα λέξεων» ὑπάρχει ὁ σωστός τύπος, μὲ - ι -, καὶ μάλιστα στὴν σωστή του ἀλφαβητικὴ σειρά, μετὰ τὸ λησμονέω. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Κάλβος διόρθωσε, στὸ σημεῖο αὐτό, τὸν πίνακα, πρὶν τυπωθῆ. Δὲν ἀπάλειψε ὅμως καὶ τὰ περιττὰ λήμματα δίνει καὶ δίνω (βλ. σ. 363 ὑπόσημ. 2)· τοῦ διέφυγαν; τὸ πιθανότερο.

3. Γιὰ τὴν περιέργη ἐπιμονὴ τοῦ - ει - στὸ θέμα τοῦ ρήματος αὐτοῦ βλ. καὶ ἀριθ. 9, E.

4. Στὴν «ἡμερτημένων δούρωσιν» διαβάζουμε: *σῆνηθη* [sic] γρ. *συνήθη*. Θυμάται κανεὶς τὸ Φόσκολο καὶ τὰ γνωστὰ παράπονά του, σχετικὰ μὲ τὰ πολλὰ λάθη μῆς φροντισμένης ἀπὸ τὸν Κάλβο ἔκδοσης τοῦ Ortis, στὰ 1816: «Davvero, figliuolo mio Andrea, tu hai corretto senza occhiali... Or dove avevi tu gli occhi?» (βλ. Γ. Θ. Ζώρα, Α. Κάλβος, Ν. Ἑστία 1960 (ἀφιέρωμα) σ. 73 καὶ F. M. Pontani, β.π. σ. 95).

5. Ὁ πίνακας περιεχομένων, στὴν ἀρχὴ τοῦ χφ, ἐνῶ ἐπιγράφεται «πίναξ τῶν ῥδῶν» καὶ ἀριθμεῖ «ὠδὴ α'. β'» κοκ., εἶχει *Εἰς Τυράντους*. Δηλαδή ὁ πίνακας γρά-

- 28) 8 ιδ' 4: ἀλέμαργον X1 || ἀλαίμαργον X2 || J = ; || λαίμαργον E
 29) 8 ιη' 4 - 5: ἀνάστε- | νάζη X1 || J = ; || ἀνάστε- | νάζη¹ E
 30) 9 τίτλος: Ἴωνιάς θ'. X1 || J = E [ODE IX] || ΩιΔΗ ENATH E
 31) 10 τίτλος: Ὁδὴ δεκάτη² X1 || J = X1 [ODE X] || E = X1 [μὲ κεφαλαῖα]
 32) 10 θ' - ι': Τὰ μυρισμένα χεῖλη | τῆς ἡμέρας ἐφίλησαν | τὸ ἀναπαυμένον μέ-
 τωπον | τῆς οἰκουμένης· ἔφυγον | ὄνειρα κ' ὕπνος. [πρλ. ι'] X1 || Τὰ μυρισμένα χεῖ-
 λη | τῆς ἡμέρας φιλοῦσι | τὸ ἀναπαυμένον μέτωπον | τῆς οἰκουμένης· φεύγουσι |
 ὄνειρα, σκότος, | ὕπνος, σιγή, καὶ πάλιν | τὰ χωράφια, τὴν θάλασσαν | τὸν ἀέρα γεμί-
 ζουσι | καὶ τὰς πόλεις με' κρότον | ποίμνια καὶ λύραι.³ X3 || J = X3 || E = X3
 [φεύγουσιν — Ὑπνος, σιγή· — θάλασσαν, — κρότον,].

Ξ. Α. ΚΟΚΟΛΗΣ

φτηκε πρὶν ἀπὸ τῆ διόρθωση *Εἰς Ἀγαθονοὺς* καὶ μετὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ Κάλβου νὰ τιτλοφορήσῃ τὰ ποιήματά του ὠδὲς καὶ ὄχι Ἴωνιάδες (βλ. καὶ σ. 365 ὑποσημ. 2).

1. Ὁ στίχος εἶναι τῶν τυράννων ἀνάστε-. Ὁ τόνος στὸ -να- (ὅπως τὸν εἶχε τὸ X1) ἦταν ἀπαραίτητος κατὰ τὴ μετρικὴ τοῦ Κάλβου, γιατί πρόκειται γιὰ τὴν ἕκτη συλλαβή, πού δὲν μπορεῖ νὰ μένη ἄτονη. Ὁ ποιητής, στὴν «ἐπισημείωσιν περὶ μετρικῆς», κάνει εἰδικὴ μνεῖα αὐτῆς τῆς ἄτονης ἕκτης συλλαβῆς καὶ τὴν δικαιολογεῖ: «ἢ αἰτία εἶναι ἐμφανής· ἢ διακοπὴ καὶ ἢ σημασία τῆς λέξεως τὸ συγχωροῦσιν». Τὸν ἴδιο καιρὸ ὁ Σολωμὸς γράφει «θέρι - σμένα σάχνα» ("Ἕμνος, στρ. 51) καὶ μάλιστα ἀναφέρεται στὸ «παράδειγμα τῶν μεγάλων» (Πίνδαρου, Ἀριόστου, Δάντη) γιὰ νὰ δικαιολογηθῇ πού «τσάκισε τὴ λέξη» (βλ. σχετικὰ Γ ε ρ. Σ π α λ ἄ ε, Ἡ στιχουργικὴ τέχνη τοῦ Δ. Σολωμοῦ, Ν. Ἐστία, 1957 Χρ., ἀφιέρωμα, σ. 29).

2. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Κάλβος ἀποφάσισε, ἐνῶ ἀκόμα ἔγραφε τὸ χφ, νὰ τιτλοφορήσῃ τὰ ποιήματά του ὠδὲς καὶ ὄχι Ἴωνιάδες· διόρθωσε τότε τὸν τίτλο στὸ δεῦτερο καὶ στὸ τρίτο ποίημα (ἀριθ. 6 καὶ 12), ἀδιαφόρησε ὅμως γιὰ τοὺς τίτλους τῶν ἄλλων ἐφτά, καθὼς καὶ τῆς συλλογῆς, καὶ τοὺς ἄφησε χωρὶς νὰ τοὺς διορθώσῃ: ἀριθ. 3, 15, 17, 19, 22, 26 καὶ 30 — καὶ 1 (βλ. καὶ σ. 364 ὑποσημ. 5).

3. Στὸ τὸν ἀέρα ὑπάρχει προηγούμενη γραφή: καὶ τὰς πόλεις, σβησμένη μὲ μιὰ μολυβιά. Μιὰ μολυβιά ἐπίσης, πού μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόπειρα διαγραφῆς ἢ καὶ ὑπογράμμισι, ὑπάρχει καὶ στὸ καὶ τὰς πόλεις τοῦ στ. 4. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ πρῶτο γράψιμο τῆς στροφῆς.